

УДК 94(477.54):[811.161.2'373.21

DOI: 10.26565/2225-6505-2018-1-15

Л. О. Удовенко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМЗВ'ЯЗКУ МІЖ УРБАНОНІМАМИ
Й ІСТОРИЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ
(на матеріалах м. Харків)**

У статті за архівними, польовими матеріалами зроблено спробу простежити взаємозв'язок між історичною пам'яттю і неофіційним уживанням урбанонімів у мовленні містян. З'ясовано, як вибір певного топоніма пов'язано з самоідентифікацією людини. Наведено приклади топонімів, які влада вилучила із міської топонімії, але які містяни продовжують використовувати у мовленні. Зроблено висновок про чинники, що обумовлюють збереження у пам'яті міської спільноти офіційно скасованих топонімів.

Ключові слова: містяни, назва, топонім, самоідентифікація, урбанонім, Харків.

В статтє на архивных, полевых материалах предпринята попытка отследить взаимосвязь между исторической памятью и неофициальным употреблением урбанонимов в речи горожан. Определено, каким образом выбор топонима связан с самоидентификацией человека. Приводятся примеры топонимов, изъятых властью из городской топонимии, которые горожане используют в устной речи. Автор делает вывод о причинах сохранения официально упразднённых топонимов в памяти городского сообщества

Ключевые слова: горожане, название, топоним, самоидентификация, урбаноним, Харьков.

In the article the basis of archival, field materials demonstrate the mutual relationship of historical memory and informal urbanonyms used in the speech of citizens. It is defined, how the concrete toponym is connected with the person's identification with himself. It is reported about the toponyms seized by the authorities from the toponymy of the city, which the townspeople continue to use in oral speech. The author makes a conclusion about the reasons for keeping officially abolished toponyms in the memory of the urban community.

Keywords: townspeople, name, toponym, self-identification, urbanonym, Kharkiv.

Об'єктом вивчення топоніміки як науки є топонім – загальна назва будь-якого окремого географічного об'єкта. У статті ми будемо послуговуватися термінами урбанонім – назва внутрішньоміських об'єктів, агоронім – назва майдану, годонім – назва вулиці, також їхніми синонімами – топонім або просто назва. Топоніми й антропоніми – явище насамперед суспільне, оскільки з'являються вони як результат номінації, що здійснюють люди, адже вони хочуть жити серед власних назв, співзвучних сучасній епосі. У 1960-х рр. В. А. Никонов, розмірковуючи про шляхи топонімічного дослідження, зазначав, що навіть коли назви вказують на ознаки об'єкта, то відбір цих ознак зумовлений тільки інтересами суспільства.

Проблема взаємозв'язків міської топонімії й історичної пам'яті ще не була предметом окремого наукового вивчення. Серед регіональних досліджень істориків і краєзнавців є присвячені історії Харкова, що неможлива без урбанонімів: Д. Багалій і Д. Міллер «Історія міста Харкова за 250 років його існування», О. Лейбфрейд і Ю. Полякова «Від фортеці до столиці», О. Ярмиш, С. Посохов й інші «Історія міста Харкова ХХ ст.». Спеціальних мовознавчих опрацювань з мікротопонімії обмаль. Мікротопонімію Слобожанського регіону розглядала А. Свашенко, певні напрацювання щодо урбанонімів Харкова представлено у

статтях Л. Удовенко.

Підходи до вивчення історичної пам'яті започатковано у працях Г. Гегеля, Ч. Дарвіна, О. Конта, К. Маркса, Г. Спенсера. У 1920-х рр. до проблеми вивчення механізмів соціальної пам'яті першим звернувся Моріс Гальбвакс (M. Halbwachs) у праці «Соціальні межі пам'яті», що вийшла друком тільки 2007 року в перекладі з французької російською мовою [8]. 2004 р. вітчизняний читач отримав україномовне видання П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» [4]. Продовженням дослідження М. Гальбвакса стали праці Френсис Єйтс і П'єра Нора, що на сьогодні недоступні українськомовному читачеві. В Україні проблемами історичної пам'яті займаються О. Бойко, Ю. Зерній, В. Жадько, О. Фостачук. На сьогодні важливим залишається залучення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу з метою всебічного осмислення й опрацювання заявленої проблеми.

Основою для написання статті є архівні й польові матеріали, зібрані наприкінці 1960-х – у першій половині 1970-х рр. і 1990-х рр.

Мета статті – визначити особливості взаємозв'язку між існуванням урбанонімів у побутовому мовленні містян і виявами історичної пам'яті.

Однією з найважливіших проблем топоніміки є тривалість уживання певного топоніма, що прямо пов'язано з історичною пам'яттю. В урбанонімах легко простежити свідомий процес номінації, що має чітку соціальну спрямованість. У сучасних містах цей процес цілком перетворено на процес *надавання* (розрядка наша. – Л.У.) назви із суворою офіційною регламентацією.

Історія будь-якого великого міста свідчить про те, що більшість урбанонімів зазнавала перейменування. За різних умов цей процес може бути як природним, так і примусовим. Поширеною є думка, що до всього нового люди звикають важко, тому вони деякий час продовжують уживати назву, до якої звикли, а згодом уже послідовно користуються неотопонімом. Побутове мовлення мешканців Харкова свідчить, що не всім урбанонімам, що зазнали перейменування, судилося забуття, окремі з них містяни продовжують активно вживати довгий час.

Актуальним на сьогодні є питання про те, як реально люди оцінюють ті чи інші топонімічні факти, який вплив здійснюють вияви історичної пам'яті на неофіційне мовленнєве повсякдення містян. Основна функція історичної пам'яті – передання відомостей про минуле, усвідомлене знання про яке стає основою самоідентифікації. Про це свідчить неоднакове ставлення містян до внутрішньоміських об'єктів, чії назви не мають яскраво вираженого соціально-політичного спрямування і до внутрішньоміських об'єктів, чії назви було утворено внаслідок політичних маніпуляцій влади.

Приміром, годонім *Валківська* до першого офіційного перейменування проіснував майже 100 років. Після рішень XX з'їзду КПРС, коли в суспільне життя влада повертала імена репресованих у 1930-ті рр. діячів компартії і комсомолу, вулиці надали нову меморіальну назву-присвяту *Дмитра Клапцова*. Із набуттям чинності Закону України «Про засудження комуністичного та націоналістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» її перейменували на честь *Петра Болбочана*. Слід пам'ятати, що в мовленні топоніми *вул. Дмитра Клапцова*, *вул. Петра Болбочана* вживають без номенклатурного терміна «вулиця» і без антропонімів *Дмитро*, *Петро*. Вислів «на Клапцова», як правило, уживали поштарі, комунальники, представники сил швидкого реагування і немісцеві. Антропонім, що слугує основою топоніма, має бути зрозумілим пересічному містянинові, милозвучним і водночас інформативним, інакше це призведе до переосмислення або заперечення назви. Кількість перейменувань годоніма *Валківська* не вплинула на його функціонування в мовленні корінних холодногірців покоління 1950–60-х рр. і представників старших поколінь, які досі вживають саме його як засіб самоідентифікації. У смт Високий Харківського району Харківської області респондент розповідала таке: «Як кажуть Валківська, так згадую дочку, що заміж у місто вийшла, а чоловік у неї холодногорець, от він тільки Валковська, Валковська – і все. Я приїхала до міста

– не знайду, а люди підказали. Потім уже питаю, чого ж так кажуть, її ж нема, а він відповідає, то для ісполкому нема, а для нас є» [9, Польові матеріали 1972–1975 рр. Записано у смт Високий Харківського р-ну Харківської обл. від Кудрі Феодори Федорівни, 1898 р.н.]. У коментарях в Інтернеті мешканці Харкова висловлюють надію, що врешті-решт вулиця стане офіційно *Валківською*. Тривалість уживання годоніма *Валківська* можна пояснити суто топонімічними чинниками: *вулиця Валківська* отримала назву від топоніма *містечко Валки*, по дорозі з якого в Харків виникла ця вулиця, яка зі зміною міських кордонів опинившись у межах міста. Самоідентифікацію містяни здійснюють також похідними іменниками, утвореними від назв історичних районів міста: *Журавлівка – журавлівці, Холодна Гора – холодногірці, Лиса Гора – лисогірці, Центр – центрові* й інші.

У мовленні мешканців Харкова є синонімічна пара антропонімів, твірну основу яких складає топонім: *харківці – харків'яни*, перший активно вживали в періодиці XIX ст. Корінні мешканці Харкова користувалися ним для самоідентифікації, кажучи: «Ми з віку-правіку харківці (черкаси, козаки)» [9, спогади Л. Пушкарьової]. *Харківці* – давня форма назви мешканців Харкова (у газетах Російської імперії «харьковцы»), а форма *харків'яни* – пізніше утворення. Наведений наратив констатує проблему, зумовлену процесом самоідентифікації містян, яким найважливіше було відчувати себе корінними мешканцями Харкова, а потім уже – нащадками українців і вільних людей, чия етнічну назву XVII–XVIII ст. харківці добре пам'ятали. На початку 2000-х рр. в нашому університеті відбувся захід анкетування студентів, серед питань якого було питання «Ким ти є?», а також декілька варіантів відповідей і графа «інше», якщо із запропонованими варіантами опитувані не погоджувалися. У деяких анкетах варіант «харків'янин» студенти проігнорували, натомість у графі «інше» записали по-російськи «харьковец».

Історична пам'ять не позбавлена парадоксів. Скажімо, сусідню з *Валківською* вулицю перейменовували не менше, але жодну з дорадянських назв холодногірці не згадували і не вживали, активно послуговуючись меморіальною назвою-присвятою *вул. Скорохода*, наданої на честь більшовика Олексія *Скорохода*. Правда, люди були переконані, що ця назва походить від взуттєвої фабрики «Скороход» [9, спогади В. Бичка, І. Івченка], можливо, саме в цьому слід шукати популярність уживання назви – *вулиця Скорохода*. Ланцюжок перейменувань внутрішньоміського об'єкта був такий: *вул. Лелюківська, вул. Териховська, вул. Залютинська, вул. Скорохода*, а в ході декомунізації вулиці повернули, на думку топонімічної комісії, «первісну» історичну назву – *Териховська*, про що ми писали в попередніх публікаціях [6, с. 73]. Формальне ставлення влади до процесу перейменування бентежить як науковців, так й активістів і пересічних містян, які не байдужо ставляться до питань культури. За словами проф. Г. О. Винокура, питання про топоніми, зокрема урбаноніми, безпосередньо належить до загальної проблеми культури мови, є її найактуальнішим питанням, бо «назви вулиць, міст, все це має бути науковим, розробленим на основі загальної культури мови» [1, с. 110]. Але й культура мови не є запорукою збереження в мовленнєвому обігу того чи іншого топоніма. Існують, зокрема, практичні вимоги. У топонімії сучасного Харкова є *вулиця Залютинська* й однойменні провулки і в'їзд, що виникли на хуторі *Залютине*, а зі зміною міських кордонів стали вулицями міста. Тому серед декількох сотень перейменувань 1936 р. перейменування *вулиці Залютинської* (колишньої *Лелюківської*, згодом – *Териховської*) було необхідним, адже скасовувало однакові назви.

В історії Харкова існували три топоніми, які було названо на честь Сергія Олександровича Кокоскіна (1796–1861) Харківського, Полтавського й Чернігівського генерал-губернатора. Якщо чітко не дотримуватися хронології подій, то перший топонім – *Сергіївський майдан* (за звичаєм харківці вживають і вживали номенклатурний термін «площа»), другий – *вулиця Кокоскінська*, третій топонім проіснував короткий час від одного засідання Міської думи до наступного (мова про це – нижче по тексту). Агоронім *Сергіївська площа* (попередня назва *Базарна* або *Лопанський базар*) було утворено від назви *Сергіївського* торговельного ряду, на будівництво якого в 1850-х роках губернатор підписав

дозвіл. Назву утворено шляхом поширення назви торговельного ряду на весь простір майдану. Рішення Міської думи про перейменування *Лопанського базару* в *Сергіївський майдан* ми не знайшли в архівних матеріалах, тому припускаємо, що, вірогідно, спочатку цю назву містяни вживали в усному мовленні, а вже згодом вона потрапила до офіційних документів. До святкування 15-річчя жовтневої революції 1917 р. *Сергіївській* площі було надано назву *Пролетарська*. Інтерес становить те, що в пам'яті міської спільноти назва *Сергіївська площа* зберігалася протягом щонайменше 50 років із високою частотою вживання в мовленні. Спеціальних або вибіркового статистичних досліджень ми не проводили, але, за нашими спостереженнями, цю назву винятково вживали ті містяни, чиє дитинство припало на 1890-ті роки. Люди були впевнені, що майдан названо на ім'я Сергія Радонезького (Радонізького) – одного з найбільш шанованих святих в Російській імперії [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової]. Унаслідок виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націоналістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» майдану офіційно повернули одну з історичних назв – *Сергіївський* (2016).

На вибір мешканців яким топонімом користуватися «старим» чи «новим» впливають мовні й позамовні чинники. 1894 року *вулицю Малу Сумську* перейменували в *Кокошкінську*. До 100-річчя від дня народження Миколи Васильовича Гоголя *вул. Кокошкінську* перейменували в *Гоголівську*. Містяни відразу сприйняли нову назву, адже ініціатива перейменування належала громадськості, і вживали переважно саме цю назву, навіть ігноруючи відредаговану в радянській час форму *вулиця Гоголя*, не тільки в мовленні, а й у листуванні до середини 1970-х рр., підписуючи конверти: Харків-57, вул. Гоголівська, 13, кв. 20. Щоправда, адресу писали тоді по-російськи [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової].

Топонім *вулиця Німецька*, перейменований 1899 р. до 100-річчя від дня народження Олександра Сергійовича Пушкіна у *вулицю Пушкінська*, за спогадами містян, у живому мовленні згодом не вживався, а якщо і вживався, то з іронічним відтінком [9, спогади О. Антонович]. Для обох вулиць існує просторова прив'язка – сквер із пам'ятниками Миколі Гоголю й Олександрові Пушкіну, але, на нашу думку, на вибір назви передусім вплинула ініціатива харківської громадськості. О. Суперанській належить спостереження, що назви на імена і прізвища діячів літератури і мистецтва, які надано символічно, на честь, а не за місцем мешкання для XIX ст. – велика рідкість. Топонімія Харкова кінця XIX – початку XX ст. свідчить про те, що в місті подібні назви не були винятком. Найпродуктивніший спосіб топонімів Харкова за часів Російської імперії – морфологічний, зокрема суфіксація. Унаслідок чого основним структурним типом антропонімних назв харківських вулиць XIX – початку XX ст. були урбаноніми-прикметники, серед яких нерідкістю були назви меморіального характеру на відміну від інших міст Російської імперії: *вул. Гоголівська*, *вул. Костомарівська*, *вул. Котляревська*, *вул. Лермонтовська*, *вул. Пушкінська*, *вул. Чайковська*. Створення пам'ятників О. С. Пушкіну і М. В. Гоголю здійснили в основному за кошти, що збрала прогресивна громадськість міста, тому зовсім не дивно, що обидва урбаноніми відразу увійшли в мовленнєвий обіг, а форма – *вулиця Гоголівська* – на довгі роки збереглася в пам'яті містян, адже її залюбки переказували учасники подій [9, спогади О. Антонович]. Отже, найуживанішим у назвах тогочасного Харкова був суфікс -ськ-, що виявляє власне топонімічні відношення: назви вулиці до особи (*Гоголівська вул.*, *Пушкінська вул.*, *Котляревська вул.*), які слугували твірними основами для утворення годонімів. Мешканці Харкова не тільки не вживали в мовленні відредагованих назв *вул. Гоголя*, *вул. Котляревського*, а й меморіальну назву-присвяту радянських часів *вул. Ольмінського* заміняли формою *Ольмінська*. Приміром, «...де ти живеш? На Ольмінській, у 20-му номері» [9, спогади Л. Пушкарьової].

У понятті «міський простір» поєднуються як фізичні, так й уявні ознаки. Три харківські майдани *Сергіївський* – *Павлівський* – *Миколаївський*, що є просторовим продовженням один

одного, наочно ілюструють це поняття. Не зупиняючись на історії їхнього виникнення, підкреслимо, що майдани не тільки неодноразово офіційно перейменовували, а й їхні назви згодом у середовищі містян зазнавали переосмислення. Як ми вже вище зазначали в тексті, на початку ХХ ст. топонім *Сергіївський майдан* у повсякденні люди асоціювали з ім'ям Сергія Радонезького. Також на цей час більшість містян пов'язувала походження топоніма *Павлівський майдан* з іменем апостола Павла [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової]. Стійкість деяких «старих» назв майданів у мовленні харків'ян, незважаючи на офіційні перейменування, вражає. У 1990-ті рр. автор записав випадковий курйозний вислів одного з містян: «*Павлівська площа – це та, що розташована впритул до площі Радянської України*» [9]. *Павлівський майдан* офіційно позбувся своєї радянської назви – *майдан Рози Люксембург* – 20 листопада 2013 р. Містяни схвалили офіційне повернення майдану історичної назви *Павлівський*, хоч і дорікали, що в незалежній Україні міська влада повільно позбавляється від радянської топонімічної спадщини, марнуючи час протягом понад двадцяти років [7 канал 21.11.2013, Харківські новини; ОТБ 23.11.2013].

У неформальному спілкуванні містяни переважно вживали назви *Сергіївський майдан* і *Павлівський майдан* до офіційного повернення внутрішньоміським об'єктам їхніх історичних назв. Усі три агороніми *Сергіївський*, *Павлівський*, *Миколаївський* утворено за такою моделлю, похідною твірною основою якої є антропонім: *Сергій* – ім'я губернатора Кокошкіна, *Павлів* – прізвище купця, *Микола* – ім'я святого *Миколи Мирлікійського*. Пересічні мешканці Харкова переосмислили топоніми з точністю до навпаки: назви першого і другого майданів ототожнювали з релігійними постатями, останній – зі світською. З початком Першої світової війни серед населення Харкова ширилися чутки, що назву *Миколаївський майдан* отримав на честь царя Миколи II [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової]. На нашу думку, це могло бути тимчасовим виявом державного патріотизму. Видимий образ майдану пов'язано із собором Святого Миколи (церква Миколи Чудотворця 1896–1930), що проіснував понад десятиріччя довше за однойменну назву майдану. Цей майданхронологічно мав кілька назв: *Ярмарковий* (друга половина XVII–XIX ст.), *Миколаївський* (до 1919 р.), *Тевелева* (до 1975 р.), *Радянської України* (до 1996 р.) і сучасну назву *Майдан Конституції* (від 1996 р.). На відміну від топонімів *Сергіївська* і *Павлівська площі* агоронім *Миколаївська площа* після перейменування вживали відносно рідко, а поширилася серед містян офіційна назва *площа Тевелева*. Чому пересічні містяни всіляко оминали «незручну» назву *Миколаївська площа* на сьогодні однозначної відповіді ми не маємо. Можливо, людям подобалося звучання топоніма *площа Тевелева*, а можливо, у повсякденні 1919–1920 рр. уже вкорінювався страх влади, поступово формуючи таке суспільство, просякнуте страхом, що існувало в тоталітарні часи. Старожили вибір містян на користь назви *майдан Тевелева* пояснювали тим, що 1930 року собор *Святого Миколая* було знесено і назва втратила свою актуальність [9, спогади О. Антонович, Л. Пушкарьової]. На нашу думку, таке ствердження не полишено упередженості й необ'єктивності, його заперечують аналогічні факти вживання в неформальному повсякденному спілкуванні офіційно скасованих назв, прикладом чого може бути вживання годоніма *Каплунівська*.

Назва *вулиці Каплунівської* походить від військової церкви Різдва Богородиці на ім'я *Каплунівської* ікони Божої Матері, яку містяни у мовленні коротко називали *Каплунівська* (у тогочасній вимові мешканців Харкова *Каплуновская*). Форму «*Каплунівська*» згодом використовували і для назви храмів, побудованих тут у різні часи, і для майдану, і для вулиці з провулком, які, зберігаючи цю назву, змінювали номенклатурні терміни (провулок і вулиця). У 1930-х рр. обидва Каплунівських храми було знесено, а напередодні святкування 19-ої річниці жовтневої революції 1917 року *вул. Каплунівську* влада перейменувала в *Червонопрапорну*. Але в мовленні щонайменше двох поколінь (дітей, яким на час перейменування було 8–10 років і їхніх батьків) уживалася назва *вулиця Каплунівська*. Як бачимо, прив'язка до культової споруди не впливає на пам'ять містян і на частоту вживання в мовленні старі назви. У красназавчих нарисах, доступних більшості харків'ян, назва

Каплунівська вулиця з об'єктивних причин згадувалася побічно [3, с. 177, 178]. Отже, збереження в пам'яті міської спільноти назви *Каплунівська* й уживання її в повсякденному мовленні мешканців Харкова належної підтримки не мало і не могло мати. У 1980-х рр. частота вживання топоніма *Каплунівська* в мовленні пересічних містян зменшилась. Топонім *Каплунівська* вживали з метою самоідентифікації переважно «центрові» – мешканці Нагірного району, яким на цей час було трохи за 40 років і які знали про цей топонім зі спогадів рідних, а також люди старшого покоління. У ході декомунізації вул. Червонопрапорну перейменували у вул. *Мистецтв*, а пров. *Червонопрапорному* повернули історичну назву *Каплунівський*.

Отже, містяни свідомо вживають у повсякденному мовленні топоніми, які скасувала влада, по-перше, як засіб самоідентифікації; по-друге, як назву, створену внаслідок переосмислення прикметної риси, що вказує на значимість топоніма на відміну від офіційної назви. Якнайдовше у спогадах і переказах збережено ті давні урбаноніми, які назвали люди, а тільки згодом затвердила влада, ігноруючи подальші перейменування цих об'єктів, які вона здійснювала. Неотопоніми містяни вживають відразу в повсякденному мовленні за умови, що перейменування відбулося з ініціативи власників землі, громадськості, на честь найвидатніших представників народу, або коли в назві ці умови поєднуються.

Пояснити збереження старого топоніма в мовленні містян тільки мовними причинами неможливо, як і вибір уживання на користь неотопоніма. Просторова прив'язка урбаноніма, хоча і є його прикметною ознакою, не гарантує тривалості його існування в пам'яті людей за умови перейменування. Просторова (територіальна) прив'язка топоніма є обов'язковою у разі потреби людини ототожнювати саму себе з етнічною або суспільною спільнотою чи її частиною. У споминах і переказах про минуле свідків і учасників подій обов'язковим елементом майже завжди є топонім – своєрідна мовна ознака простору і часу. Такі явища, як переосмислення топоніма і народна етимологія вказують на втрату топонімом його найприкметнішої риси, на неважливість її для прийдешніх поколінь. Тому дослідження кожного топоніма передбачає комплексний підхід з урахуванням мовних, історичних, соціально-культурних, суспільних, психологічних аспектів. Подальше дослідження в цьому напрямку сприятиме всебічному вирішенню вказаної проблеми.

Література

1. Винокур Г. О. Культура языка / Г. О. Винокур // Печать и революция. – М. : б. и., 1923. – С. 110.
2. Горак Г. Пам'ять історична // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. для студ. вузів / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002. – С. 281.
3. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х. : Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. илл.
4. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
5. Мінк Ж. Політика пам'яті // Політична енциклопедія [редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.]. – К. : Парламентське видавництво, 2011. – С. 570.
6. Удовенко Л. О. Меморіальні назви на мапі Харкова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2016. – Вип. 22. – С. 68-74.
7. Феномен прошлого / отв. ред. И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 476 с.
8. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / [Пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина]. – М. : Новое издательство, 2007. – 379 с.
9. Особистий архів Л. О. Удовенко